

הרב יהודה הלוי עמיחי

סנקציות כנגד אנשים המסרבים להתחסן

הצגת הבעיה

ביישוב קטן ישנן כמה משפחות שלא חיסנו את ילדיהן מפני מחלת ה'שעלת'. כעת נתגלו ביישוב חולים במחלה זו. כדי לא להיפגע וכדי למנוע את התפשטות המחלה, יש הורים שרוצים למנוע מהמשפחות הלא מחוסנות הגעה למוסדות ציבור שביישוב, כולל לבית הכנסת. האם מבחינה הלכתית הדבר מותר?

א. שמירה מסכנה

יש לברר תחילה אם יש חובה על האדם להתחסן מפני מחלות שאינן גורמות למוות.

נאמר בפרשת דברים (ד, ט-טו):

[ט] רק השמר לך ושמר נפשך מאד פן תשכח את הדברים אשר ראו עיניך ופן יסורו מלבבך כל ימי חייך והודעתם לבניך ולבני בניך. [י] יום אשר עמדת לפני ה' אלהיך בחרב באמר ה' אלי הקהל לי את העם ואשמעם את דברי אשר ילמדון ליראה אתי כל הימים אשר הם חיים על האדמה ואת בניהם ילמדון. [יא] ותקרבו ותעמדון תחת ההר וההר בער באש עד לב השמים חשך ענן וערפל. [יב] וידבר ה' אליכם מתוך האש קול דברים אתם שמעים ותמונה אינכם ראים זולתי קול. [יג] ויגד לכם את בריתו אשר צוה אתכם לעשות עשרת הדברים ויכתבם על שני לחות אבנים. [יד] ואתי צוה ה' בעת ההוא ללמד אתכם חקים ומשפטים לעשתכם אתם בארץ אשר אתם עברים שמה לרשתה. [טו] ונשמרתם מאד לנפשתיכם כי לא ראיתם כל תמונה ביום דבר ה' אליכם בחרב מתוך האש.

על פי דברי הגמרא במסכת שבועות,¹ אנו לומדים שאסור לאדם לגרום למצב שבו ייזק נזק כל שהוא, אפילו על ידי קללה.² משמעות הדבר היא שהאיסור של 'השמר לך ושמור נפשך' אינו רק לעניין שכחת מעמד הר סיני. ואכן כך כתב ב'ספר חרדים' (פכ"ד אות טו): במקלל לעצמו נכפל לאו בתורה דכתיב השמר לך ושמור נפשך מאוד וכתוב ונשמרתם מאוד לנפשותיכם, והשמר הוא לא תעשה.

הרמב"ם (הל' רוצח פי"א ה"ד) הביא את הפסוקים שמוזכרים ב'ספר חרדים' לעניין שמירת הגוף:

1. שבועות לו ע"א.
2. דין זה הובא להלכה ברמב"ם, הל' סנהדרין פכ"ו ה"ג.

אחד הגג ואחד כל דבר שיש בו סכנה וראוי שיכשל בו אדם וימות, כגון: שהיתה לו באר או בור בחצירו בין שיש בהן מים בין שאין בהן מים חייב לעשות להן חוליה גבוהה עשרה טפחים או לעשות לה כסוי כדי שלא יפול בה אדם וימות. וכן כל מכשול שיש בו סכנת נפשות מצות עשה להסירו ולהשמר ממנו ולהזהר בדבר יפה יפה שנ' (דברים ד' ט') השמר לך ושמור נפשך, ואם לא הסיר, והניח המכשולות המביאין לידי סכנה, ביטל מצות עשה ועבר על לא תשים דמים. יסוד זה, שיש איסור של 'השמר לך ושמור נפשך', אנו לומדים מהמעשה שהגמרא מביאה (ברכות לב ע"ב):

תנו רבנן: מעשה בחסיד אחד שהיה מתפלל בדרך, בא הגמון אחד ונתן לו שלום ולא החזיר לו שלום, המתין לו עד שסיים תפלתו. לאחר שסיים תפלתו אמר לו: ריקא, והלא כתוב בתורתכם רק השמר לך ושמור נפשך וכתוב ושמרתם מאד לנפשתיכם, כשנתתי לך שלום למה לא החזרת לי שלום? אם הייתי חותך ראשך בסייף מי היה תובע את דמך מידי? אמר לו: המתן לי עד שאפייסך בדברים... נראה שדברי הגמרא הם היסוד לדברי הרמב"ם, ואף על פי שדברים אלו נאמרו מפי ההגמון הגוי, בכל אופן הגמרא הביאה אותם כלימוד הלכתי, ומכאן שכל סכנת נפשות יש בה איסור של 'השמר לך ושמור נפשך מאד'.³ בהקשר לראיה מההגמון, יש להעיר מדברי הרמב"ן (ויקרא כה, ז) שהתייחס למעשה שמוזכר בתלמוד הירושלמי,⁴ שבו אדם שהיה חשוד על השביעית אמר לאשתו להפריש חלה. מתוך המשא ומתן בינו לבין אשתו מתברר שהוא סבר שאיסור חלה הוא מדאורייתא ואילו איסור ביעור בשביעית הוא מדרבנן. על כך מעיר הרמב"ן שמן העובדה שחכמים הזכירו דבריו של אותו רשע, נראה שהדין עימו:

וכיון שהזכירו חכמים דבריו [של הריקא והרשע] נראה שהם אמת. או שמא אותו רשע סבר כדברי רבי (שמעון) דאמר (מו"ק ב ב) בשתי שמיטות הכתוב מדבר, ושביעית בזמן הזה דרבנן אף על פי שחלה דאורייתא. וכן כתב הרשב"א (שו"ת, ח"א סי' תיג): 'כי בודאי משאמרן אביי וקבעו אותן בתלמוד האמינום וסומכים עליה'. ובספר 'זרע חיים'⁵ האריך והביא מדברי החיד"א⁶ ורבי צדוק הכהן מלובלין⁷ והגר"ח פלאגי⁸ שאנו לומדים מסיפורי התלמוד שלא הובאו לחינם, אלא ללמוד מהם. א"כ אין קושי כיצד למד הרמב"ם מדברי ההגמון הגוי, אלא עיקר השאלה הוא כיצד דרשו פסוק שכתוב בשכחת מעמד הר סיני לשמירה מנזקי גוף. ה'מנחת חינוך' (מצוה תקמו ד"ה וגם) תמה מניין מצא הרמב"ם מקור לכך שהפסוקים 'רק השמר לך' וכן 'ונשמרתם' עוסקים בשמירה על גופו של אדם:

3. וכן כתב בבאר הגולה, חו"מ סי' תכו ס"ק כ.
4. ירושלמי שביעית סוף פ"ט.
5. זרע חיים, סי' ל אות ב, עמ' קעח-קעט.
6. מראית עין, קידושין מא ע"א, מח ע"א.
7. דברי סופרים, אות יח.
8. כף החיים, דף יו"ד ע"ב אות מא.

ואיני מבין דבקרא דרק השמר וכו' כתיב כי לא ראיתם כל תמונה וגו', אבל שמירת הגוף לא שמענו. והנה על ההגמון לא קשה כי הם מינים ומהפכים דברי אלקים חיים למינות, ומי יודע איזה פירוש שפירש הרשע בכתוב הזה דלדעתו קאי על שמירת הגוף. אך דברי רבינו הר"מ צ"ע מנלן זה דהוי עשה לשמירת הגוף מרק השמר וכו' דמיירי בענינים העומדים ברומו של עולם עיקרי הדת, וצ"ע. אך בודאי מצא באיזה מקום ונעלם מאתנו.

בספרו 'תשובה מיראה' השיב האדר"ת על כך:

[ד] וכן כל מכשול שיש בו סכנה... הנה מאי דכתב דעובר על השמר לך ושמור נפשך זהו נגד הא דאמרו במנחות צ"ט ב', דקאי על משכח תלמודו דעובר על השמר לך ושמור נפשך? אך י"ל דסמך עצמו רבינו ז"ל על הא דפסק פכ"ו מסנהדרין ה"ג דהמקלל עצמו לוקה כמו שקלל לאחרים שנאמר השמר לך ושמור נפשך, והוא משבועות ל"ו א', ומבואר דס"ל להלכה דקאי הלאו לשמירה ועל כן אף מקלל עצמו בכלל, אלא דא"כ מ"ט כתב דעובר בלאו דלא תשים דמים ולא כתב בלאוין אלו ג"כ (ושם יש לדקדק קצת עיין שם), ואולי כיון דאינו כתוב באותו ענין י"ל דלא על זה נכתב רק הוא דבר כולל לכל דבר המפסיד לו ולנשמתו ולאחרים, ועיקר קרא מיירי לענין למוד התורה כדדרש במנחות והוא דבר הלמד מענינו ורק דכולל גם הא דמקלל והא דמכשול לענין סכנת נפשות.

אנו לומדים מכאן שיש להסיר כל מכשול שאדם יכול למות בו, והמניח מכשול כזה הרי זה עובר על מצוות עשה ועל מצוות לא תעשה. הרמב"ם כתב בהלכה זו שיש להזהר בדבר יפה יפה, ללמדך שכל מכשול שאדם רואה שיכול לפגוע בו או בחברו, עליו להסירו, ומי שלא הסיר עובר בעשה ולא תעשה.

ב. סכנה שאינה ודאית

יש להוסיף שכל הדיון של הרמב"ם לעיל הוא לענין מכשול שיכול לגרום לסכנת נפשות. על כך הוסיף הרמב"ם (הל' רוצח פי"א ה"ה-ה"ו):

[ה] הרבה דברים **אסרו חכמים** מפני שיש בהם סכנת נפשות וכל העובר עליהן ואמר הריני מסכן בעצמי ומה לאחרים עלי בכך או איני מקפיד על כך מכין אותו מכת מרדות. [ו] ואלו הן: לא יניח אדם פיו על הסילון המקלח מים וישתה, ולא ישתה בלילה מן הנהרות ומן האגמים שמא יבלע עלוקה והוא אינו רואה, ולא ישתה מים מגולים שמא שתה מהן נחש וכיוצא בו מזוחלי עפר וישתה וימות.

מדברי הרמב"ם 'אסרו חכמים' משמע שהאיסור הוא רק מדרבנן. אומנם ב'תבואות שור'⁹ כתב שלשון 'אסרו חכמים' היא מדאורייתא, אבל כבר העלה בספר 'עין הזוכר'¹⁰ לחיד"א שכאשר הרמב"ם כותב 'אסרו חכמים', כוונתו לאיסור מדרבנן, וכך כתב גם ב'באר

9. תבואות שור, סי' יג ס"ק ב, דף כז ע"ב.
10. עין הזוכר, מערכת הלמד אות יט ד"ה וראית.

הגולה.¹¹ בספר 'מעשה רוקח' על הרמב"ם שם, מתקשה בשאלת האיסור מדרבנן והמלקות שסופג מי שעובר על האיסור, וכתב:

מכין אותו מכת מרדות. לא מצינו מבואר שחייב על זה מכת מרדות, ואדרבא בגמרא אמרו ואם עשה דמו בראשו, דמשמע דאין נזקקין לו, ואפשר שרבינו חייבו מכת מרדות בשביל האמירה, דנמצא דהפקיר עצמו לעבור על דברי חז"ל. משמע מדבריו שמכת המרדות אינה על הפגיעה בעצמו אלא על כך ש'הפקיר עצמו' ואינו שומע בקול חכמים. נראה להסביר את דבריו על פי דברי 'באר הגולה' (לשו"ע חו"מ סי' תכז ס"ק צ) שכתב:

נלע"ד הטעם שהזהירה התורה על שמירת הנפש, הוא מטעם שהקב"ה ברא את העולם מחסדו להטיב להנבראים שיכירו גדולתו ולעבוד עבודתו בקיום מצותיו ותורתו, כמו שאמר הכתוב: כל הנקרא בשמי לכבודי בראתי וכו' וליתן להם שכר טוב בעמלם והמסכן את עצמו כאלו מואס ברצון בוראו ואינו רוצה לא בעבודתו ולא במתן שכרו, ואין לך זלזול אפקרותא יותר מזה ולשומעים ינעם, ויהי נועם ד' אלקיני עלינו ומעשה ידינו כוננה עלינו.

על ההבחנה בין הלכה ד' של הרמב"ם, שבה הרמב"ם מביא מקרים שיש בהם איסור תורה, לבין הלכה ה', שבה האיסור הוא מדברי חכמים בלבד, כתב ה'מנחת חינוך' (מצוה תקמו אות יד):

כתב הרמב"ם כאן הלכה ה' והרב המחבר (החינוך) הרבה דברים אסרו חכמים מפני סכנת נפשות ואלו הם לא יניח אדם פיו על הסילון וכו'. ולכאורה איסור תורה יש כמו מכשולות וכו'? ואפשר לא תשים דמים וכו' אינו אלא אם יש מכשול לאחרים, וזה דקדק הרמב"ם וכתב מה לאחרים עלי וכו', אך רק השמר ושמור דלדעת הרמב"ם הוא עשה וקאי על עצמו, א"כ איכא איסור בדבר. וספק סכנה חמור מספק איסור תורה וצ"ע קצת.

ה'מנחת חינוך' מבחין בין מי שפוגע בעצמו לבין מי שמזיק לאחרים. כאשר אדם מזיק לאחרים, הוא עובר על איסור תורה, ואילו בעושה לעצמו אין איסור של תורה, רק מדרבנן. ואומנם הוא השאיר את הדברים ב'צריך עיון', מכיוון שבאמת קשה להבחין בינו לבין חברו. הרמב"ם הביא את הפסוק 'השמר לך', משמע שהאיסור הוא גם בו עצמו. נראה להסביר שיש להבחין בין מקרה שעלול להביא לידי מוות, ואם הוא אינו מסיר את המכשול - הוא עובר על דין תורה, לבין מקרה שבו אין מכשול ממשי בפניו, אלא רק ייתכן שיהיה, למשל שמא תהיה עלוקה במים או שמא יימצא ארס של נחש. אומנם אם אלו מצויים, הם יכולים להמית, ולכן יש להתרחק גם מכך. באלו המקרים, הרי זה לוקה מדברי סופרים, אבל מדין תורה, כל זמן שהסכנה אינה נראית בעין, אין בכך איסור של תורה. מסקנת הדברים היא שכל נזק שיכול לגרום למיתה - אם אדם לא מתמגן כנגדו,

11. באר הגולה, לשו"ע חו"מ סי' תכז ס"ק ע; אומנם הוא הוסיף שם שאולי האיסור הוא מדאורייתא ואין לוקים עליו, מכיוון שדינו כחצי שיעור האסור מדאורייתא שאין לוקים עליו.

הוא עובר על איסור תורה, אבל כשאין ודאות שהנזק אכן ייגרם - הרי זה עובר על איסור מדרבנן, ומכים אותו על כך מכת מרדות.

כל הדיון של הרמב"ם הוא במכשול שיש בו סכנת מוות, אבל כאשר אין כלל סכנת מוות - אין צורך להסירו. כמו כן מלשון הרמב"ם נראה שיש איסור להיכנס לספק סכנה, היינו מחשש עלוקות במים שהן ממיתות, אבל אדם אינו מחויב להסיר מזיק שיכול להתפתח לכלל סכנת נפשות. לאור הנ"ל, לפי דברי הרמב"ם, יש לומר שבחיסון מפני מחלות רגילות שאין בהן סכנת מוות (כגון: שפעת, חצבת וכדו'), אין חובה כלל להתחסן, שהרי המחלה אינה נמצאת בפנינו, ואפילו אם ייפגע אדם ממחלות שאינן מסוכנות - אינו חייב להישמר בכך. אומנם נראה שאם יש באותו אזור מחלה שיש בה חשש מוות, או שיש באזור קבוצות אנשים בסיכון גבוה לתחלואה ותמותה ממחלות מסוימות ויש אפשרות להתחסן מפניהן - חייבים להתחסן.

ג. סכנות שאינן הורגות

בדברי הרמב"ם למדנו שאדם חייב להסיר סכנות שעלולות להרוג, אולם שיטה אחרת אנו לומדים בספר 'החינוך' (מצוה תקמו) שכתב:

להסיר המכשולים והנגפים מכל משכנותינו, ועל זה נאמר [דברים כ"ב, ח'], ועשית מעקה לגגך. והענין הוא שנבנה קיר סביב הגגות וסביב הבורות והשיחין ודומיהן כדי שלא תכשל בריה ליפול בהם או מהם, ובכלל מצוה זו לבנות ולתקן כל כותל וכל גדר **שיהיה קרוב לבוא תקלה ממנו**, וזה שהזכיר הכתוב לגגך דבר הכתוב בהוה, ולשון ספרי [כאן], ועשית מעקה, מצות עשה. והרבה דברים אסרו זכרונם לברכה כדי להשמר מן הנזקים ומן המקרים הרעים, שאין ראוי לו לאדם שיש בו דעה לסכן בנפשו, ועל כן ראוי שיתן לבו לכל הדברים שאפשר להגיע לו נזק בהם, והעובר עליהם חייב מכת מרדות דרבנן, מהן מה שאמרו שלא יניח אדם פיו על הסילון וישתה, וכן לא ישתה מן הנהרות והאגמים שמא ישתה עלוקה, ואסרו מים מגולין מפני חשש שלא ישתה מהן הרחש בעל הארס, ושעור גילויין כדי שיצא הרחש מאוזן כלי וישתה, ואמרו בענין זה שיש משקין שיש בהן משום גילוי ומיהן שאין בהם משום גילוי. ומחשש זה בעצמו אסרו ניקורי תאנים וענבים ורמונים וקישואין ודלועין והמלפפונות אפילו הן ככר, ודרך כלל כל פרי שיש בו ליחה ונמצא נשוח אמרו שהוא אסור. וכמו כן אסרו שלא יתן אדם מעות לתוך פיו שמא יש עליהן רוק יבש של מוכה שחין או מצורעין או זעה, שכל זעת אדם היא סם המות חוץ משל פנים.

לפי דברי 'החינוך' עולה שהאיסור והעשה הם לאו דווקא בסכנת מוות, אלא גם תקלה ונזיקין אסורים מדין תורה, וכפי שכתב כאמור לעיל: 'ובכלל מצוה זו לבנות ולתקן כל כותל וכל גדר **שיהיה קרוב לבוא תקלה ממנו**', ובהמשך אף מפרט סוגים שונים של סכנות שיש להישמר מהן. כבר העיר על דברי 'החינוך' בספר 'דבר אברהם'¹² שיש בכך

12. דבר אברהם, ח"א סי' לז אות כה.

מחלוקת בין הרמב"ם לבין 'החינוך': האם רק סכנת מוות אסורה בעשה ול"ת, וכל מכשול אחר שאין בו סכנת מוות אינו אסור, או שמא בכל סכנה ודאית עוברים על מצוות עשה ול"ת, ואפילו כשאין בה סכנת מוות אלא נזיקין. אומנם להלכה אנו פוסקים כדעת הרמב"ם שרק סכנה שיכולה להביא לידי מוות נאסרה, וכפי שנפסק ב'שלחן ערוך' (סי' תכז), והראיה היא שהגמרא דנה לעניין חיוב עשיית מעקה על גג שיש בו כדי להמית את הנופל, ובמקום שאין אפשרות של מיתה, נראה שלא חייבה תורה במעקה.

ד. מחלה הפוגעת באחרים

עד כאן דנו על נזקים וחששות שהם פוגעים באדם, והעלינו שלדעת הרמב"ם אין חובה להתחסן בפני מחלות עתידיות שאינן מסכנות חיים, ואפילו לא מדרבנן. לדעת 'החינוך' לעומת זאת יש חובה מדרבנן על כל אדם להתחסן מפני נזקים שיכולים להיגרם. בוודאי שגם מחלה היא נזק, ויש חובה להתחסן מפניה.

יש לדון במקרה שבמקום מסוים יש אנשים שאינם רוצים להתחסן (מסיבות שונות, וכפי שכתבנו לעיל הדבר מותר להם). הם וילדיהם מצויים בסיכון להידבק במחלות שונות (חצבת, שעלת), והם יכולים להדביק אחרים במחלות אלו. האם במקרה כזה הקהילה יכולה להחליט שילדים אלו, שאינם מחוסנים, אינם רשאים להגיע למוסדות החינוך, לבתי הכנסת וכדו', כי יש סבירות שהם פגיעים יותר למחלות ויפגעו גם באחרים?

אסור לאדם להכות ולהזיק את חברו, אבל איסור חובל ומזיק שייך רק בפגיעה בגוף האדם, כמבואר (הל' חובל ומזיק פ"ב ה"ו), אבל אם אדם הזיק את חברו בצורה עקיפה ללא מגע בפועל - פטור בדיני אדם וחייב בדיני שמיים; וזו לשון הרמב"ם (שם ה"ז):

המבעית את חברו אף על פי שחלה מן הפחד הרי זה פטור מדיני אדם וחייב בדיני שמים, והוא שלא נגע בו אלא כגון שצעק מאחוריו או נתראה לו באפילה וכיוצא בזה, וכן אם צעק באזנו וחרשו פטור מדיני אדם וחייב בדיני שמים, אחזו ותקע באזנו וחרשו או שנגע בו ודחפו בעת שהבעיתו או שאחזו בבגדיו וכיוצא בדברים אלו חייב בתשלומין.

העולה שאם לא עשה מעשה ישיר כדי לחבול בחברו אלא רק בגרמא - אינו חייב בדיני אדם, אלא רק בדיני שמיים. כל זה רק כאשר הדבר ברור וודאי שהתוצאה נגרמה בגלל מעשיו, כגון שאדם נפגע בעקבות צעקה והפחדה. ואולם בדרך כלל במחלות אין כמעט אפשרות לדעת בוודאות מי גרם למחלה ומי הדביק את חברו במחלתו. על כן אין מקום לחייב בנידון דידן מדיני חובל ומזיק.

ה. תקנות העיר

נראה שבמציאות של ימינו, אם לרוב אנשי העיר יש צער ממחלות אלו, ואינם רוצים להידבק במחלות, יכולים בני העיר לתקן בה תקנות, כמבואר בתוספתא (ב"מ פ"א, א,

ה"ב) ובגמרא (ב"ב ח ע"ב). לכן יכולים בני העיר לתקן תקנה שבשעה שיש מחלה בעיר - יש חובה לחסן את כל אנשי המקום, ואם לא יתחסנו - אסור להם לבוא ברשות הרבים של העיר (או המושב וכו'). כל הבא לגור בעיר הזו - הוא בא על דעת המקום ועל דעת תנאי אנשי המקום, ולכן אף על פי שהראשונים נחלקו אם אנשי העיר יכולים להטיל מיסים חדשים, מכל מקום כבר נפסק להלכה שניתן לעשות כן; וזו לשון הרמ"א (ח"מ סי' ב):

וכן נוהגין בכל מקום שטובי העיר בעירן כב"ד הגדול, מכין ועונשין, והפקרן הפקר כפי המנהג; אעפ"י שיש חולקין וס"ל דאין כח ביד טובי העיר באלה, רק להכריח הצבור במה שהיה מנהג מקדם או שקבלו עליהם מדעת כולם, אבל אינן רשאים לשנות דבר במידי דאיכא רווחא להאי ופסידא להאי, או להפקיע ממון שלא מדעת כולם (מרדכי פ' הגוזל בתרא), מכל מקום הולכין אחר מנהג העיר; וכל שכן אם קבלום עליהם לכל דבר, כן נ"ל (ועיין בי"ד סימן רכ"ח דיני תקנות וחרמי צבור).

גם בנידון דידן המזכירות יכולה לקבוע עמדה ולעשות תקנות לטובת רוב הציבור, ואפילו שיש מעטים שלא רוצים לחסן ויכולים להיפסד מכך, בכל אופן מכיוון שאין כאן הוצאת ממון, אלא קנסות וסנקציות המונעות הליכה למקומות ציבור, זה חלק מסמכות הציבור וכוחו לטובת הרבים.¹³ כמו כן נראה שיש לפרסם החלטות אלו, כדי שכל מי שבא ליישוב או למוסד ציבורי יידע שבסמכות הקהילה למנוע ממי שלא רוצה להתחסן את השימוש במתקני הציבור, לטובת רוב אנשי המקום.

סיכום

- א. כשיש מגפה או חלילה מחלה מסוכנת לחיי אדם, חייבים להתחסן.
- ב. כאשר יש מגפה או מחלה שאינה מסוכנת לחיי אדם, להלכה אין חובה להתחסן כנגדה, ויש מי שמחייב.
- ג. כאשר הימנעות מהחיסון גורמת למחלות ולהדבקת אחרים, אין אפשרות לחייב מדין חובל ומזיק.
- ד. אפשר לתקן תקנות ציבור האוסרות על מי שלא חוסן מפני מחלות (אפילו שאינן מסכנות נפש) ללכת למוסדות ולאירועים ציבוריים, כדי שתושבי המקום לא ייפגעו.
- ה. הגדרת מסוכנות נעשית על ידי האחראים על בריאות הציבור במקום.

13. עיין בספר התקנות בישראל, ח"ד עמ' תי, שהביא תקנות ניקלשבורג שבהן תיקנו על שמירת ניקיון הרחובות בעיר, וכן על שמירת ניקיונות המקוואות, ושלא יכבסו בהם בגדים וכדו'. אנו רואים שהתקנות חלו בכל שטח שראה הציבור צורך להחילן לטובת הציבור.